

حکمت‌شناسی؛ باطنیّه و اسماء عملیه

به اهتمام دکتر قاسم پور حسن

زیر نظر: آیت الله سید محمد خامنه ای

سرشناسه: همایش حکمت شیعی و علم و تمدن اسلامی (۱۳۸۹: تهران)
عنوان و نام پدیدآور: حکمت شیعی؛ باطنیه و اسماعیلیه/ به اهتمام قاسم پورحسن،
زیر نظر سید محمد خامنه‌ای.

فهرست

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	میزگرد اسماعیلیه: پیدایش و گسترش
	خاستگاه اسماعیلیه
۳۵	سید محمد خامنه‌ای
	اسماعیلیه، خاستگاه و انشعابات
۶۳	قاسم پورحسن
	بررسی مؤلفه‌های حکمی - فلسفی کتاب کشف المحجوب ابویعقوب سجستانی
۱۱۷	کریم مجتهدی
	اخوان الصفا
۱۲۷	علی اکبر ولایتی
	اسماعیلیه و سنت هرمسی
۱۶۳	حسین کلباسی اشتری

نکاتی در باب سیر انحطاطی به تأویل باطل در گزارندگی باطنی نهضت تعلیمیه	
رضا سلیمان حشمت.....	۱۹۱
فراز و فرود نگرش باطنیون به آموزه‌های دینی	
محمدجعفری هرندی.....	۲۰۷
تأویل و تمثیل معانی در آرای اخوان الصفا و بازتاب آن در آثار سید حیدرآملی	
حسن بلخاری.....	۲۲۱
سیاست داخلی و خارجی حکومت اسماعیلیان در ایران	
سید صدرالدین طاهری.....	۲۴۵
نظریه توحید بیتشبه و تعطیل در اندیشه ناصر خسرو قبادیانی	
حسن ابراهیمی و زهره چاچهای.....	۲۷۹
جایگاه و ضرورت امامت از منظر اسماعیلیه	
عین‌الله خادمی و صدیقه بختیاری.....	۲۹۹
رویکرد تحلیلی تغییر رفتار اسماعیلیه با مخالفان خود (قرون اولیه اسلامی)	
عظیم حمزئیان.....	۳۲۵
الهیات سلبی و ثبوتی در خداشناسی ناصر خسرو	
سید عباس ذهبی و سهیلا دارابیان.....	۳۵۳
منابع آموزشی اسماعیلیه بر پایه فهرستی اسماعیلی	
مهدی مجتهدی.....	۳۷۵
عدد در اندیشه اخوان الصفا	
فاطمه دوست قرین.....	۴۱۳
واکاوی فقه ابوحنیفه شیعی	
علیرضا مازاریان.....	۴۲۵
روابط سیاسی، فرهنگی و نظامی اسماعیلیان با مغولان و اقمار مجاور	
زهره کاکاوند.....	۴۳۵

مقدمه

تشیع مهمترین جریان نیرومند تاریخ تمدن اسلامی محسوب میشود که نقشی یکتا و بیبدیل در تحولات فکری، علمی، سیاسی و اجتماعی ایفا کرد. همه جنبشهای اجتماعی که علیه ظلم طغیان نمودند و در پی استقرار عدالت بودند، ریشه در باورهای شیعی داشتند. مثال حکومتی پیامبر(ص) و امیرالمومنین(ع)، آرمان و الگویی جاودان برای جامعه شیعی قلمداد میگردد، از اینرو تحقق این آرمان را باید بخشی از تحولات بنیادین تاریخ اسلام دانست.

باور شیعیان به امام معصوم و مرجعیت علمی و دینی او، رهبری امام معصوم و ضرورت پیروی از وی، جنبشهای دینی- سیاسی شیعیان تحت رهبری امامان، قیام علیه خلافت مستقر اموی و عباسی، نهضت‌های دینی و اجتماعی جهت

برقراری حکومت عدل، حق خواهی و عدالت‌جویی شیعیان در دوره‌های پس از امام معصوم و بالاخره مسئله انتظار و موعود، همواره بنیانهای اصیل تمام گروههای شیعی را در طول تاریخ اسلام شکل میدهد و اسماعیلیه یکی از این گروهها محسوب میشود.

اسماعیلیه در میانه سده دوم هجری با هدف قیام علیه عباسیان و شعار «الدعوة» و «الدعوة الهادیة» در مناطقی که عمدتاً تحت جور و بیعدالتی خلافت بغداد بودند، ظهور کرد و بر اساس باور به نظریه امامت و مرجعیت امام معصوم، کوشید تا بصورت آشکار و پنهان، مردم و جامعه اسلامی را به شالوده اصیل دین دعوت کرده و آنان را به اندیشه و فهم دوباره و البته اصیلتر دین فرا خواند.

در دوران نخست و قرون اولیه حیات شیعه، گروهی متمایز به نام اسماعیلیه وجود نداشت. بخشی از شیعیان که مرکز اصلی آنان کوفه و مدینه بود، بصورت گروههای سیاسی- اجتماعی و با هدف سرنگون ساختن خلافت عباسی ظاهر شدند و با دعوتی بنام «الدعوة الهادیة» از سایرین متمایز گشتند؛ در حالیکه باور شیعی خود را حفظ کرده بودند. پس از رحلت امام صادق در سال ۱۴۸ هـ.ق، شیعیان به گروههایی انشعاب یافتند. برخی مبارزه علیه عباسیان را اصل قرار دادند، عده‌یی تقویت و گسترش باورهای فکری و عقیدتی را مینا دانستند و گروهی دیگر ایجاد جنبش اجتماعی و بیداری جامعه در قبال ظلم و جور خلافت بغداد را اساس تلقی کردند. تمام این گروهها در باور به وجود امام منصوب و معصوم و مرجعیت او همعقیده بودند.

در دوران نخست یعنی ۱۵۰ سال اول، ویژگی مهم جنبش اسماعیلیه، مبارزه و دعوت به عدالت بود که عمدتاً در اختفاء و بطور پنهانی صورت میگرفت. محمد بن اسماعیل برای حفظ جان خود مجبور به مهاجرت از مدینه به کوفه و سپس ایران شد. عباسیان، شیعیان را مهمترین دشمن خود دانسته و خطر اصلی

هم بلحاظ فکری و هم سیاسی - اجتماعی را گروه‌های شیعی بر می‌شمردند. باورها و شعارهای شیعیان بر محوریت حق و عدالت، سرنگونی حکومت ظلم عباسیان و انتقال حکومت به خاندان علی(ع) استوار بود. این شعارها جاذبه بسیاری برای ناراضیان و مخالفان حکومت و پیروان امامت و نیز مردم عادی داشت، از اینرو خلافت عباسی برغم سرکوب شدید و اختناق فکری و سیاسی نتوانست بر شیعیان غلبه کند. این جنبش در سده سوم، اکثر نواحی و سرزمینهای اسلامی از جمله مدینه، شام، کوفه، جنوب بصره، بحرین، یمن و اکثر بخشهای ایران را فرا گرفت و شاید مهمترین علت ضعف عباسی دروه سوم، را باید همین مسئله دانست.

پس از یک دوره طولانی مبارزات پنهانی، در پایان سده سوم هجری، اسماعیلیان به رهبری عبدالله مهدی یکی از نوادگان امام صادق(ع) موفق به تشکیل حکومت در شمال آفریقا، مصر، شدند. سده چهارم و پنجم هجری را باید سده تشیع دانست. تشکیل حکومت مستقل و عرضه اندیشه‌ی متمایز از سوی فاطمیون در برابر عباسیان بغداد، حوزه اسلامی را به دو بخش شیعی و سنی تقسیم کرد. برخلاف سنیان که در این دوره بلحاظ فکری در ضعف بسر میبردند، شیعیان در پرتو تأسیس حکومتی منتقل، نهضتی فکری و اجتماعی را آغاز کردند که باید از آن به نوزایی اسلامی و شیعی یاد کرد. این نهضت، بنیاد دوره طلایی تمدن اسلامی را فراهم ساخت. تدوین و عرضه نظام فکری مبتنی بر عقلانیت و وحی، بهره بردن از دانش سایر ملل و بخصوص اندیشه‌های حکمی و فلسفی ایرانی و اشراقی، تأکید بر فهم اصیل و باطنی آیات قرآن و احکام دینی، ارائه رهیافتی جدید در تفسیر دین و تأویل بسیاری از آموزه‌ها و باورها موجب گردید که در مقابل اهل سنت - که بر ظاهر و جمود پای می‌فشردند - تشیع نظام عقلانی نیرومندی را عرضه نماید که نه تنها پیروان

بسیاری یافت بلکه موجب ظهور گرایشهای عقلی در جهان اسلام شد و موجبات رنسانس تمدنی را فراهم آورد.

حقایق باطنی قرآن و تأویل درونی برخی از آیات و روایات، محور اصلی تلاشهای فکری اسماعیلیه بعنوان یکی از گروههای شیعی را تشکیل میداد و این امر سبب میشد که مخالفان و دشمنان تشیع و نیز اسماعیلیان، آنان را با عنوان «باطنی‌گرایان» مورد اتهام قرار دهند. این اتهام‌زنی سیاسی متأسفانه در دوره‌های بعد مؤثر واقع شد؛ بنحوی که تصور غالب در دنیای اسلام حتی در میان محققان این شد که شیعه و اسماعیلیه، گرایش باطنی و تأویلی داشته و ظواهر دین و احکام را کنار میزنند.

اهل تأویل و باطنی بودن بعدها مهمترین ایراد و نقیصه اسماعیلی تلقی شد. غزالی در المستظهری بیان فضایل الباطنیه میبرد و گمان میرد که باطنی بودن چیزی غیر از طرد شریعت، انکار احکام و ظواهر، تأویل بیرون از دین و تطبیق و تحمیل آن بر دین نیست. این پندار گرچه در دوره اول ظهور اسماعیلیه یعنی سده های سوم تا پنجم هجری غالب نبود، اما با پیروزیهایی که بدست آوردند و موفق شدند عباسیان را از اکثر بخشهای اسلامی بیرون برانند، گسترش یافت.

«عصر طلایی» اسماعیلیه با تأسیس دولت فاطمی در سال ۲۹۷ هـ.ق آغاز گردید. این دوره، عصر شکوفایی گروههای شیعی و ناکامیهای پی‌درپی عباسیان بود.

خلافت بغداد دیگر قدرتی در مقابله با تشیع نداشت و به همین سبب میکوشید تا انحراف از سنت و دین را بعنوان اتهام اصلی به شیعیان وارد کند. مناقشات کلامی و فقهی پس از تأسیس دولت فاطمی گسترش یافت و اسماعیلیه پس از پیروزیهای نخستین، دچار انشعابات گردید که عمدتاً در قدرت طلبی گروههای بعدی ریشه داشت. همین امر سبب شد تا اسماعیلیه پس از مرگ المستنصر دچار انشقاق بزرگی شده و به دو دسته مستعلوی و نزاری تقسیم گردد.

- عوامل چندی سبب ضعف و رکود و در نهایت شکست اسماعیلیان گردید:
- (الف) دور شدن از قطب امامت و اهداف اصیل شیعه که مهمترین آن حق‌جویی و عدالت‌طلبی بود.
- (ب) فاصله گرفتن از باورهای صحیح درباره امامت و امام معصوم؛ بطوریکه بعدها اکثر حاکمان بجای داعی بودن، دعوی امامت کردند.
- (ج) تأویلهای غیرمشروع و غلو و افراط در باطن‌گرایی؛ بنحوی که در مواردی با اصل دین ناسازگاری پیدا کرد.
- (د) گروه‌بندیها، انشعابات و اختلافات اساسی اسماعیلیان در موضوعهای مهمی چون احکام، نبوت، وحی، امامت و امام منصوب و معصوم، معاد، تکالیف دینی و ظواهر دین.
- (ه) ردیه‌نویسی بین بزرگان اسماعیلی؛ همچون ردیه ابو حاتم رازی بر ابو عبدالله نسفی و ردیه ابویعقوب سجستانی بر ابو حاتم.
- (و) غفلت از جنبه‌های فکری و عقیدتی و تمرکز بر بعد سیاسی و نظامی؛ بنحوی که اسماعیلیه‌یی که در دوران اول، گرایش‌ات عقلی نیرومندی را با نوشتن رسائل و تفکرات ایرانی و اشراقی به جهان اسلام عرضه میکرد، اما در دوران سوم پس از سده پنجم هجری به جنگها، تصرف سرزمینها و درگیری نظامی با بغداد و صلیبیون پرداخت که البته بخشی از آن اجتناب‌ناپذیر بود.
- (ز) تقابل نظامی خلافت بغداد و دولت فاطمی و درگیری هر دو قدرت با تهاجم صلیبیون.
- (ح) انحراف اسماعیلیه از اعتقادات و رویه و مبانی صحیح اولیه و طرح دعویهای نادرست همچون صلاهی قیامت و دور شدن از بنادهای اصیل تشیع.
- بنیاد حکمت اسلامی صدرا در راستای طرح تدوین تاریخ جامع فلسفه اسلامی در تابستان سال ۱۳۸۹ همایش یک‌روزه‌یی را با همکاری دانشگاه بین‌المللی قزوین

برگزار کرد که مقالات حاضر، محصول این همایش است. نشر این اثر بخشی از طرح اصلی تدوین تاریخ فلسفه است که دوره نخست این تاریخ را در برمیگیرد. امید است چاپ این اثر توجه پژوهشگران و علاقمندان به حوزه تاریخ اسلام و تشیع را برانگیزاند. در فراهم سازی این اثر افراد زیادی سهم داشتند و حمایتها و مساعدتهای ریاست محترم بنیاد حکمت اسلامی صدرا، حضرت آیت الله سیدمحمدخامنه‌ای، مهمترین انگیزه در تلاش اینجانب و همکاران در نشر این اثر بود. در پایان باید از تلاش مستمر خانم سلیمانی‌فرد، آقای کوزری، آقای سلطانی، آقای دهقان، ویراستاران فارسی و دیگر دست‌اندرکاران این بنیاد سپاسگزاری بعمل آورم.

قاسم پورحسن

هشتم خرداد هزار و سیصد و نود شمسی